

Samen dienstbaar voor leraar en leerling

Jeugdliteratuur en moraal

Richtlijnen voor het bemiddelen bij controversiële vraagstukken in Nederlandse en Afrikaanse jeugdverhalen

Janneke de Jong-Slagman

Aanleiding

Jeugdliteratuur is een seismograaf: zij registreert wat er in de wereld en speciaal in de leefwereld van jongeren gebeurt. Dat dat niet allemaal mooie dingen zijn, maar vaak ook lastige, controversiële en soms ronduit pijnlijke, is iedereen bekend. Wat controversieel is, is niet in iedere tijd en context hetzelfde. Op zwarte scholen kan antisemitisme een omstreden kwestie zijn, op orthodox-religieuze scholen de seksuele diversiteit.

Docenten die literatuuronderwijs geven, komen deze lastige onderwerpen ook tegen. Zij gebruiken echter bij voorkeur boeken waarin géén gevoelige, omstreden thema's voorkomen. Jongeren hebben daar juist behoefte aan. Door daar niet op in te gaan, wordt de gelegenheid tot vorming door middel van jeugdliteratuur onbenut gelaten.

Nu morele kwesties onder andere door de overall aanwezige multimedia steeds prominenter aanwezig zijn, is het voor de docent urgent om controversiële jeugdboeken in de klas te lezen en hem toe te rusten die adequaat te bespreken.

De vragen die hieruit naar voren komen zijn: In hoeverre moeten (aanstaande) taaldocenten zich bewust zijn van de verschillende morele perspectieven in de samenleving? Welke kennis over de leesbehoeften en voorkeuren van jeugdige lezers moeten zij hebben? In hoeverre moeten taaldocenten op de hoogte zijn van de historiografie van de jeugdliteratuur, van de ontwikkeling ervan tot op dit moment? Welke mogelijke richtlijnen kunnen worden voorgesteld om morele kwesties in jeugdverhalen op passende wijze te bemiddelen?

De aard van moraliteit in Nederland en Zuid-Afrika

Moraliteit wordt in de sociale wetenschappen beschouwd als een gelaagd concept. Doorgaans worden twee vormen onderscheiden: een heteronome moraliteit en een autonome, individuele moraliteit. Moraliteit heeft implicaties op alle terreinen van het leven, dus ook op het onderwijs en de literatuur.

Grote verschuivingen in de heersende moraal worden vaak veroorzaakt door revoluties; zoals in de jaren 60 in Nederland en de jaren 90 in Zuid-Afrika. Nederland was eeuwenlang een moreel hoogstaande natie, maar veranderde in een permissieve samenleving waarin individuele vrijheid voorop staat.

In Zuid-Afrika was een omslag in moraliteit zichtbaar door politieke verschuivingen. In 1990 besloot de regerende partij, African National Congress (ANC), afstand te doen van een Eurocentrische identiteit. Dat had tot gevolg dat innerlijke waarden en de moraliteit van minderheidsgroepen onder grote druk kwamen te staan. Terwijl Nederland een multiculturele samenleving is waar verschillen mogen bestaan, streeft Zuid-Afrika naar een homogene, non-rationale samenleving.

Religie speelt in Zuid-Afrika een grotere rol dan in Nederland. Waar in Nederland gedebatteerd wordt over individuele vrijheid en zelfbeschikking zoals in de voltooidlevendiscussie, gaat het debat in Zuid-Afrika vooral over de torenhoge misdaadcijfers.

In het onderwijs is er vaak onzekerheid om kwesties te bespreken waarover in de multiculturele samenleving gedebatteerd wordt, zoals het vluchtelingenbeleid, homoseksualiteit, (religieus) fundamentalisme, radicalisering, discriminatie, racisme, maar ook de holocaust, seksuele diversiteit, rechts extremisme, antisemitisme, moslimhaat, vrijheid van meningsuiting enzovoorts.

Docenten houden, afhankelijk van de schoolpopulatie, het gesprek over deze onderwerpen liever buiten de deur. Zo passen zij de angsttheorie toe: zij vrezen dat de genoemde thema's kritiek, onbegrip en woede uitlokken bij leerlingen en ouders. Docenten zouden er beter aan doen de catharsistheorie en lees- en mediëringstrategieën aan te wenden om omstreden kwesties in verhalen te bespreken. Zo gebruiken zij de gelegenheid hun leerlingen tot ontwikkelingsgerichte, kritische lezers en betrokken burgers te vormen.

Leesbehoeften en -voorkeur van jeugdige lezers

De leesbehoeften van jongeren zijn gering. In Zuid-Afrika is de leesattitude neutraal: jongeren lezen om te leren en nieuwe dingen te ontdekken, maar zij lezen niet voor ontspanning. In Nederland is de leescultuur bedroevend slecht; leesplezier is vrijwel afwezig. In beide landen zijn meer meisjes dan jongens lezers.

Jongeren willen over eigen levensvragen lezen; zij moeten zich in de personages herkennen. Wat hun morele ontwikkeling betreft, begeven zij zich gaandeweg van de conventionele naar de postconventionele fase (Kohlberg), waarin zij een persoonlijker standpunt leren innemen volgens hun eigen geweten. Daarvoor is het nodig dat zij verantwoordelijkheid leren dragen.

Persoonlijke identiteit, vriendschap en groepsdruk, de veranderende relatie met de ouders, liefde en seksualiteit zijn dan favoriete onderwerpen. In Zuid-Afrika zijn bovendien sport, dieren en jacht populaire thema's.

Jongeren houden van humor en prefereren taalgebruik dat bij hen past. Jongens storen zich doorgaans minder aan grove taal en vloeken dan meisjes. Verhalen die belerend, vermanend of moralistisch geschreven zijn, wijzen zij af. Deze leeftijdsgroep heeft ruimte nodig om te exploreren en verafschuwt pasklare antwoorden.

Historiografische beschrijving van Nederlandse en Afrikaanse jeugdverhalen

Een historiografische beschrijving heeft het doel sociopolitieke gebeurtenissen in een bepaalde tijd te betrekken op verschillende schrijvers en teksten. Het is nuttig om het voorkomen van moraliteit en omstreden kwesties in Nederlandse en Afrikaanse jeugdverhalen door een aantal decennia heen na te gaan. Hierdoor kunnen docenten zich bewust worden van de ontwikkeling van jeugdverhalen van conventionele, moralistische verhalen tot literaire jeugdverhalen die geen thema schuwen en stof tot nadenken en kritische beschouwing geven.

In de naoorlogse jaren was er in Nederland weinig literatuur voor jongeren: zij waren te oud voor Arendsoog, maar te jong voor Hermans. Aan het eind van de jaren zestig kwam er een nieuw type jeugdliteratuur, getekend door de revolutionaire tijdgeest. Deze bepaalde tot aan 1980 het literaire landschap. Antiautoritaire schrijvers als Annie M.G. Schmidt en Guus Kuijer waren succesvol en schreven jeugdboeken van hoge literaire kwaliteit. In de jaren zeventig kwam een stroom van zogenaamde probleemboeken op gang: iedere titel bevatte een sociaal, maatschappelijk of politiek probleem, dat behandeld werd vanuit een expliciete ideologie en zonder literaire aspiraties was geschreven. Voor veel ouders en docenten waren thema's als bijvoorbeeld seks en abortus omstreden, zeker in jeugdboeken.

Als reactie op de op inhoud gefocuste jeugdverhalen volgde in de jaren tachtig het experimenteren met de literaire vorm. De jeugdliteratuur ging zich emanciperen; diverse dubbelpublieksauteurs als Joke van Leeuwen, Toon Tellegen en Ted van Lieshout debuteerden. Er verschenen jeugdboeken van grote literaire kwaliteit, maar het was de vraag of jonge lezers ze wel konden waarderen.

Vanaf 1990 ontwikkelde de adolescentenroman zich en kwamen steeds meer literair verantwoorde boeken met actuele thema's op de markt: de multiculturele samenleving, liefde, (homo)seksualiteit, geweld, maar ook filosofische onderwerpen en religie. In tegenstelling tot enkele decennia eerder kregen de boeken psychologische diepgang en bleef een expliciete moraal achterwege.

Rond de eeuwwisseling kwam fantasy – Harry Potter – in grote hoeveelheden op de markt, een internationale tendens. Commercialisering kreeg een steeds grotere plaats, serieboeken en merchandising-items vonden gretig aftrek, vooral door de massamedia. Jeugdboeken sloten aan bij de tijdgeest en bevatten omstreden kwesties zoals seksuele identiteit (LHGTBIQ), euthanasie, (zelf)moord en vluchtelingenproblemen. Religie keerde als thema terug, zowel uit het christendom als uit de islamitische traditie en in mindere mate andere geloofsovertuigingen. Anders dan voorheen werden omstreden kwesties hoofdzakelijk filosofisch benaderd en was geloofsopvoeding geen doel meer.

Heden ten dage blijkt er een tendens te zijn dat jeugdverhalen 'dark and stormy' moeten zijn. In Nederland verschijnen (bekroonde) titels waarin personages geen raad weten met het leven en geen andere oplossing zien dan een zelfgekozen dood. In Afrikaanse jeugdliteratuur is er meer ruimte voor hoop.

De Afrikaanse jeugdliteratuur begon evenals de Nederlandse met moralistische en pedagogisch en ideologisch geïnspireerde boeken. Haar geschiedenis is korter dan die van de Nederlandse jeugdliteratuur en wordt gekenmerkt door de typisch Afrikaanse problemen. Anders dan in Nederland was de invloed van de Tweede Wereldoorlog in Zuid-Afrika gering. Het land kende kende een nationale literatuur met een eigen karakter, waarin religie, ideologie en moraal gelijk opgingen. In de jaren 70 en 80 veranderde dat onder de invloed van de apartheid: de sociopolitieke agenda schreef culturele isolatie voor. Ook was er sprake van censuurwetten en regeringsvoorschriften voor auteurs waardoor zij minder vrijheden kenden dan Nederlandse schrijvers. Zo werd in 1986 het boek Stanley Bekker en die boikot van John Miles verboden.

Realisme en fantasie waren dominante genres in de jaren 80, terwijl in de jaren 90, met de ANC-regering, integratie van rassen en culturen als belangrijk thema opkwam. Eigenzinnige auteurs als Maretha Meertens die schrijven over de beleving van zowel religie als seksualiteit geven de jeugdliteratuur kleur. Nog altijd heeft het christelijk geloof naast en samen met andere religies een plaats in moderne literaire jeugdboeken. In de 21e eeuw zijn er, vergelijkbaar met Nederland, internationale tendensen waarneembaar. Opvallend is de grote aandacht voor natuur en ecokritische verhalen en voor sport.

In de moderne jeugdliteratuur van beide landen komen gevoelige thema's als politiek, seksualiteit, religie, abortus, geweld, (zelf)moord enzovoorts voor. Niet al deze kwesties zijn omstreden; het is aan de recipiënten om dat te bepalen. De geschiedenis laat zien dat niet

alleen de manier van het vóórkomen van deze kwesties in jeugdverhalen onderhevig is aan veranderingen, maar ook de receptie afhankelijk is van de lezers en hun context.

Mogelijke richtlijnen

De historiografische beschrijving van jeugdverhalen biedt docenten nuttige en verrijkende achtergrondkennis en praktische richtlijnen kunnen hen helpen de vaardigheden om verhalen met omstreden kwesties te behandelen te verbeteren. De samenwerkingsovereenkomst tussen de Nederlandse Taalunie en de Afrikaanse Taalraad beoogt waar mogelijk, vergelijkbare activiteiten en initiatieven op elkaar af te stemmen, communicatie te verbeteren en hulpbronnen, kennis en ervaring beschikbaar te stellen en te delen. Tegen de achtergrond van dit onderzoek worden vervolgens algemene richtlijnen voor bemiddeling aangeboden voor taaldocenten.

Algemeen | In een multiculturele samenleving bestaat binnen verschillende groepen een verschillend begrip van moraliteit. Dat geldt in zekere zin, maar in veel mindere mate, ook binnen een monoculturele groep die bijvoorbeeld in religieus of kerkelijk opzicht enige variatie kent. De verschillen zijn weliswaar veel kleiner, maar kunnen als omstreden kwesties worden ervaren.

Waarden van de peergroep en die van thuis kunnen verschillen. Daarom is een moreel voorbeeld van de onderwijzer buitengewoon belangrijk en noodzakelijk. De leraar moet objectief blijven en niet zijn eigen mening (willen) geven om indoctrinatie te voorkomen.

De leraar dient er rekening mee te houden dat het abstracte denkvermogen van adolescenten hen in staat stelt om kritischer te leren redeneren over zaken die ze vroeger voetstoots hebben aanvaard.

Docenten | Streef niet naar veilige boeken, maar vergroot je vaardigheden om literatuuronderwijs te geven en met omstreden kwesties om te gaan. Breng het openbare debat in de klas met het doel de leerlingen tot kritische lezers en bewuste burgers te vormen.

Licht het schoolbestuur, andere onderwijzers en ouders/verzorgers in over het besluit dat je mogelijke omstreden onderwerpen in jeugdverhalen in de lessen taal/Nederlands gaat bespreken. Moedig ouders/verzorgers aan om gesprekken met hun kinderen te voeren over de betreffende omstreden onderwerpen die in jeugdboeken voorkomen.

Activeer op gevoelvolle wijze de voorkennis van de leerlingen over bepaalde omstreden kwesties die besproken zullen worden. Daarvoor moet je goed voorbereid zijn en onderzoek gedaan hebben naar verschillende opvattingen en uitgangspunten met betrekking tot de betreffende kwestie.

Pak de bespreking van omstreden kwesties in jeugdverhalen moedig aan in een klassensituatie die sociaal veilig is, waar open communicatie mogelijk is en waar bereidwilligheid is om naar elkaar te luisteren. Handhaaf te allen tijde ethische richtlijnen en

bied begeleiding in de overweging van ethische vraagstukken. Evalueer voortdurend de emotionele toestand van leerlingen gedurende de lessen waarin je omstreden kwesties bespreekt. Hun gemoedstoestand kan sterk wisselen.

Sluit geen leerlingen die zelf met de omstreden kwestie worstelen van de les uit om hen te beschermen, maar werk aan een goede sociale omgang. Respect en aanvaarding van anderen binnen en buiten de groep zijn voor de adolescent belangrijk.

Bespreek oorzaken, gevolgen en mogelijke oplossingen voor de kwesties door van begeleid naar lezersgericht lezen te bewegen om zo de leerlingen gaandeweg te leren zich zelfstandig, creatief, kritisch en probleemoplossend op te stellen. Geef hun ruimte om hun eigen mening te motiveren; dat kan in begeleide groepsbespreking, in groepen of duo's plaatshebben.

Geef leerlingen de gelegenheid om door tekstgerichte gesprekken inzicht te krijgen in de personages en de gevolgen van hun handelingen. Bespreek eerst de tekst en de personages (hun conflicten, standpunten, reacties op morele kwesties en de gevolgen daarvan); daarna komt de eigen mening van de leerlingen over de personages ter sprake, met hun eventuele empathie ten aanzien van hun optreden en meningen. Ten slotte kunnen de leerlingen door middel van lezersgerichte vragen de leesstof op zichzelf betrekken en hun eigen mening leren vormen.

Laat de leerlingen zowel mondeling als schriftelijk en eventueel anoniem op de omstreden kwesties in de leesstof reflecteren. Moedig hen aan om onduidelijkheden en vragen op te schrijven en behandel die dan in een algemeen klassengesprek zonder het vertrouwen tussen leraar en leerling te schenden.

Vragen

1. Herkent u de discussie over het (laten) lezen van veilige boeken? Hoe gaat u of uw school daarmee om?
2. Welke omstreden kwesties onderkent u?
3. Hoe denkt u over het behandelen van lastige thema's - als geweld, discriminatie, seksualiteit - door middel van een jeugdboek, bij het vak Nederlands én bij andere vakken?
4. Veel taalmethodes gaan uit van een tekstgerichte benadering. Hoe denkt u over het combineren ervan met een lezersgerichte en vormende benadering?
5. Wat vindt u van de voorgestelde richtlijnen waarmee het artikel besluit?

=====

Deze tekst is een samenvatting van een Afrikaanstalig artikel (met een Engelse samenvatting): Vos, J.E., De Jong-Slagman, J. & Van Oort, R. (2020). Riglyne vir die mediëring van omstrede kwessies in Nederlandse en Afrikaanse jeugverhale. LitNet Akademies, 17(2), 599-646. U kunt het [hier](#) lezen.

=====